

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2021 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2021

2

Vilnius 2021

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2021

2

Vilnius 2021

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEP), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2021
© Straipsnių autoriai, 2021

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Леонід Тимошенко. **Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.).** Дрогобич: Коло, 2020. – с. 796. ISBN 978-617-642-432-1.

Pastarųjų dešimtmečių istoriografija rodo, kad Vilnius sulaukia nuolatinio neslūgstančio tyrėjų dėmesio. Įvairiais aspektais Vilnių kalbina miestų, kultūros, literatūros, meno istorikai ir, žinoma, archeologai¹. Vilnius svarbus ir reikšmingas ne vienos tautinės ar konfesinės bendrijos atstovams, tad savo dėmesiu Lietuvos sostinę apdovanoja įvairių šalių tyrėjai. Pastaruoju metu, ko gero, stipriausią rezonansą ir dėl novatoriškos prieigos, ir publikacijos anglų kalba sukėlė amerikiečių istoriko Davido Fricko monografija, skirta XVII a. Vilniaus gyventojų sociotopografiniam portretui². Pastaraisiais metais ir ukrainiečių istorikai pradėjo „atrasti“ Vilnių kaip ir savo, ir baltarusių tautai ypač svarbų centrą, stovintį Vakarų ir Rytų kryžkelėje. Geriausiai tokį susidomėjimą įrodo monografija, skirta Vilniaus Švč. Trejybės šventovės ir vienuolyno istorijai, pasirodžiusi ir lietuvių, ir ukrainiečių kalbomis³. Tai gražus abiejų šalių istorikų bendradarbiavimo pavyzdys. Tam

¹ Kaip antai: M. Paknys, *Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.*, Vilnius, 2006; J. Tauber, R. Tuchtenhagen, *Vilnius: Kleine Geschichte der Stadt*, Köln–Weimar–Wien, 2008; D. Beauvois, *Wilno: polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław, 2010; J. Niedźwiedz, *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków, 2012; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, Vilnius, 2010; O. Valionienė, *Viduramžių Vilniaus erdvės evoliucija (XIII a. vidury – XVI a. pirmas ketvirtis)*, Vilnius, 2019; R. Jonaitis, I. Kaplūnaitė, *Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje. XIII–XV a. laidosenos Lietuvoje bruožai*, Vilnius, 2020.

² D. Frick, *Kith, kin, and neighbors: communities and confessions in seventeenth-century Wilno*, Ithaca, 2013. Taip pat žr. *Wilnianie: żywoty siedemnastowieczne*, opracował, wstępem i komentarzami opatrzyl D. Frick, Warszawa, 2008.

³ *Kultūrų kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas: Kolektyvinė monografija*, Vilnius, 2017; *На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*, за редакцією А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса, Львів, 2019.

tikru mastu šio bendradarbiavimo tęsiniumi galime laikyti Leonido Timošenkos monografiją, skirtą Vilniaus rusėnų religinei kultūrai. Autoriaus susitelkimą ties Vilniumi galime drąsiai vertinti kaip bandymą atskleisti ir įpavidalinti „Kijevo krikščionybės“ tradiciją jos lokaliame variante (*києво-руська релігійно-культурна традиція*, p. 7–8). Prie šio koncepto plėtotės daug prisidėjo ne laiku iš mūsų tarpo pasitraukęs prof. Ichoris Skočylias (1967–2020), recenzuojamą monografiją galime vertinti ir kaip jo inicijuotos tyrimų krypties tęsinį.

Recenzuojamos knygos struktūra – tradicinė. Ją sudaro įvadas, aštuoni skyriai, išvados ir priedai. Įvade eksponuojamas teorinis modelis, parodantis autoriaus šio tyrimo vietą kitų tyrėjų (N. Jakovenkos, F. Sysyno, J. Delumeau, J. Kłoczowskio, U. Eco ir kt.) apibendrinamojo pobūdžio tyrimų kontekste. Istoriografinė pasirinktos problematikos apžvalga pateikia plačią panoramą, leidžiančią susidaryti pakankamai ryškų bendrą vaizdą, kaip į Vilnių buvo žiūrima, kaip jo istorija buvo tiriama visų pirma iš rytų slavų (rusų, ukrainiečių, baltarusių) istoriografinių pozicijų. Gausus, kūrybiškas, reprezentatyvus rėmimasis kitų autorių darbais lydi L. Timošenko verčiamą vagą nuo knygos pradžios iki pabaigos. Pastaraisiais dešimtmečiais gyvename istoriografinės produkcijos pertekliaus sąlygomis, manding, nepaprastai gausi ir reprezentatyvi bibliografija bus ypač naudinga kaip tik Lietuvos tyrėjams, kuriems dėl faktiškai įvykusios Vakarų ir Rytų takoskyros nėra paprasta su(si)žinoti, kas vyksta tuose Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos istoriografijų dirvonuose, kurių kultivavimas vienaip ar kitaip veikia tam tikrų LDK fenomenų bendresnį vertinimą. Toks pavyzdys – visų pirma bažnytinės unijos klausimas, kuriam, kaip kontekstiniam, L. Timošenko skyrė ypač daug dėmesio (p. 49–149), pažymėdamas graikų veiksnio sudarant Bresto bažnytinę uniją tolesnių tyrimų svarbą (p. 53, 56), akcentuodamas bažnytinės vienybės idėjos gyvybingumą Kijevo metropolijoje XV–XVI a. (p. 79–80). L. Timošenko įtikinamai kritikuoja vis dar gają teoriją apie itin gilų stačiatikių Bažnyčios nuosmukį LDK ir Lenkijos žemėse XVI a. (p. 94, 96, 130, 134–135, 144–145). Šiaip jau vieno krikščionybės tipo keitimas kitu yra neblogai žinomas iš Vakarų Europos viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų religinės kultūros tyrimų, kuriuose, pabrėžtina, vengiama pernelyg griežtai priešpriešinti laiką „iki“ ir „po“⁴. Tad nors šiame kontekste toks požiūris nebūtų didelė naujovė, LDK arealo krikščionybės tyrimuose jis vis dar yra gana reikalingas, nes iki šiol tokia prieiga vis dar nėra pakankamai sistemingai taikyta nei ilgos trukmės, nei plačios geografinės erdvės aspektu. Taip pat norisi pritari

⁴ Nepakankamos pažinties su Vakarų Europos istoriografija pasekme galime laikyti keistą pasažą apie „supuvusią Romos katalikybę“, nuo kurios XVI a. šalin bėgo civilizuota protestantiškoji Europa (p. 148). Priešnuodžiu tokiam kategoriškai vienpusiškam požiūriui gali būti, pavyzdžiui, J. B o s s y, *Christianity in the West: 1400–1700*, Oxford, 1985; E. D u f f y, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England c. 1400–c. 1580*, New Haven–London, 1992.

ir kaip didelį privalumą pažymėti L. Timošenko pastangas stipriai reliatyvizuoti požiūrį į katalikų–stačiatikių, unitų–stačiatikių santykių LDK konfliktinį pobūdį, kuriam pamatus paklojo carinės Rusijos istorikai. Vietoj konfliktą ir tarpusavio priešišumą absoliutinančio požiūrio L. Timošenko siūlo pažintiniu atžvilgiu kur kas vertingesnę tarpusavio konkurencijos prieigą (p. 544). Būtent katalikų–stačiatikių, unitų–stačiatikių konkurencijos koncepcija (p. 558) leidžia adekvačiau paaiškinti, kodėl ir kaip vyko fenomenalus rusėnų religinės kultūros virsmas: nuo pasyvios, menkai išsilavinusios ir silpnai savo tapatybę artikuliuojančios gyventojų masės iki visais šiais atžvilgiais savo pirmtakus pranokstančių unitų ir stačiatikių bendrijų. Tiek katalikų, tiek vėliau unitų mesti iššūkiai ypač stipriai suaktyvino Vilniaus stačiatikius, todėl svarbiausioms juos telkusioms organizacijoms – Švč. Trejybės vienuolynui (stačiatikių iki 1597 m.) ir Šv. Dvasios brolijai – L. Timošenko skyrė daug dėmesio, pateikdamas tekstus, gerai atspindinčius šių institucijų ištirtumo lygį (p. 151–173 ir 173–207). Autorius pakankamai įtikinamai pagrindžia Šv. Dvasios unikalų poziciją visos *Slavia Orthodoxa* kontekste (p. 207). Mano supratimu, naujų šaltinių paieška bei griežčiau struktūruotas šios stačiatikių organizacijos tyrimas (iki pat XVIII a. pabaigos) atskleistų ne vieną įdomų Vilniaus ir vietinių Lietuvos stačiatikių LDK laikotarpio istorijos puslapį. Unitų ir stačiatikių vidaus ir tarpusavio santykių istorija XVII a. pirmoje pusėje daugiausia nušviečiama per politinės istorijos ir šiek tiek per kultūros istorijos prizmę (p. 327–402). Ypač pažymėtini kruopštūs, detalūs, išsamūs autoriaus tyrimai, skirti rusėniškai Vilniuje spausdintai literatūrai. Jis pateikia savotišką šios literatūros katalogą su išsamiais komentarais. Įdėmiam skaitymui pasirinkęs Hipatijaus Potiejaus Bresto unijos apologijai skirtą veikalą (1597; p. 235–326) ir Leono Kreuzos pomirtinę panegiriką Juozapatui Kuncėvičiui (1625; p. 453–523), L. Timošenko atliko pavyzdinį hermeneutinį tyrimą, pagrindžiantį mintį apie aukštą Vilniuje kurtos rusėniškos raštijos lygį (teologiniu, retoriniu, poleminiu ir kt. aspektais)⁵. Tokią pačią mintį iliustruoja ir stačiatikių Leontijaus Karpovičiaus ir Meletijo Smotrickio kūriniai, jau ir anksčiau sulaukę atidaus tyrėjų dėmesio. Tokių tyrimų visuma, senosios raštijos turinio eksponavimas šiuolaikine mokslo kalba tarsi kviečia iš naujo perskaityti, tirti ir perprasti kitus vis dar nepakankamai išnagrinėtus ir unitų, ir stačiatikių kūrinius. Pažymėdamas, kad Vilniuje XVI a. sukurta / paskelbta spausdintos rusėniškos literatūros daugiau nei visuose kituose Kijevo metropolijos centruose kartu sudėjus⁶, L. Timošenko vėlgi pateikia dar vieną konkretų įrodymą, pagrindžiantį tezę apie itin didelę Lietuvos sostinės svarbą Rytų slavų

⁵ Bresto unijos apologijos tekstas skelbiamas šioje knygoje pagal vienintelį mūsų dienas pasiekusį šio veikalų egzempliorių, saugomą Rusijos mokslų akademijos bibliotekoje Sankt Peterburge (p. 579–604).

⁶ Л. Тимошенко, *Руська релігійна культура...*, с. 232 (vien iki XVI a. pabaigos 62 kūriniai), p. 38 (iš viso 126 kūriniai). Tiriamo laikotarpio rusėnišką religinę kultūrą reprezentuojančių išlikusių ir neišlikusių veikalų sąrašas pateikiamas p. 605–612.

pasauliui. Rusėniško, lietuviško, lenkiško, vokiško, žydiško, totoriško ir kt. tautinių bendrijų Vilniaus įvaizdžio lyginamajam tyrimui pravers ir L. Timošenkos atrasta tema apie Vilnių kaip Dievo gelbstimą miestą (*Богоснацаемий град*). Savo daugelį metų trukusių tyrimų eigoje autorius tarsi pakeliui surinko duomenis, rodančius, kad šiuo bizantiškos kilmės epitetu XV–XVII a. pirmoje pusėje buvo apdovanoti 32 LDK ir Ukrainos miestai (p. 531–532). „Dievo gelbstimu miestu“ Vilnius pirmą kartą pavadintas 1509–1510 m. stačiatikių Bažnyčios sinodo, įvykusio Vilniuje, dokumentuose. Be abejo, tai viena iš Vilniaus sakralizavimo stačiatikių terpėje apraiškų, palyginti dažnai pasitaikiusių iki XVI a. pabaigos (p. 538). Nors jau iš aukščiau esančių eilučių galima nujausti, bet pravartu ir aiškiai pažymėti, kad L. Timošenko yra labai gerai susipažinęs praktiškai su visais žinomas nagrinėjamos temos šaltiniais ir literatūra. Dauguma jo teiginių yra faktiškai tikslūs ir patikimi. Per šimtus puslapių besitęsiančiame dėstyme tik vienoje kitoje vietoje galime aptikti stipresnio prieštaravimo vertų teiginių. Kaip antai, jis keletą kartų mini, kad Vilniaus Aušros vartų Dievo Motinos paveikslas – tai iš pat pradžių buvusi stačiatikių ikona (p. 19, 167). Tokia nuomonė atspindi carinės Rusijos istorikų nepagrįstus teiginius, į kuriuos šiuolaikiniai meno istorikai rimtai nebežiūri⁷. (Vakarietiški Aušros vartų Dievo Motinos paveikslo bruožai matomi ir lengvai atpažįstami ir „neginkluotai“ religinės dailės mylėtojų akiai.) Taip pat reikia pažymėti, kad sąlyginė XVI–XVII a. rusėniško Vilniaus būtį nušviečiančių šaltinių gausa neturėtų sudaryti išpūdzio, kad juos lengva interpretuoti. Vieną iš tokių probleminių sričių kuria Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios brolijos stauropigijos (autonomijos, tiesioginio pavaldumo Konstantinopolio patriarchui) ir apskritai jos ryšių su Rytų stačiatikių Bažnyčios hierarchais klausimai. Oponuodamas ankstesnės istoriografijos teiginiams, L. Timošenko labai abejoja, ar XVII a. trečiojo dešimtmečio pradžioje dar buvo pripažįstamos Vilniaus stačiatikių brolijos prerogatyvos (p. 385–386). Esą pagrindą tokioms abejonėms kelia tai, kad Vilniaus brolija nepaminėta patriarchų Timotiejaus, Kirilo Lukario ir Teofano raštuose. Kaip tik todėl reikia atkreipti dėmesį į Kirilo Lukario 1626 m. Lvovo stačiatikių brolijai išduotą privilegiją, kurioje Vilniaus stačiatikiai yra įvardyti kuo aiškiausiai⁸. Šis epizodas tebūnie mums priminimas, kad vykdant istorinius tyrimus svarbu ne tik patys šaltiniai ir jų paviršiuje glūdinti tekstinė informacija, bet ir dokumentų funkcionavimo anos epochos visuomenėje ypatybės.

Paskutinį tiriamosios dalies skyrių L. Timošenko paskyrė lyginamajam rusėnų religinės kultūros apmąstymui, tiek jos santykio su katalikybe, tiek jos ryšio su Rusijos stačiatikybe kontekste. Nors santykiai su Lenkijos katalikiškos kultūros versija buvo įtempti, rusėnų religinę kultūrą jie akivaizdžiai praturtino. Tai patvirtina joje pasirodę nauji religinės literatūros žanrai (katechetinė literatūra, pamokslai, panegirikos ir kt.), kuriems neat-

⁷ Daugiau apie tai žr. M. K a ł a m a j s k a - S a e e d, *Ostra brama w Wilnie*, Warszawa, 1990.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 129, оп. 1, № 495, л. 1, 2.

sirado vietos perdėm sustabarėjusioje Rusijos stačiatikių religinėje kultūroje. Joje ribotų inovacijų šaltiniu kaip tik ir buvo LDK stačiatikių kultūrą reprezentuojantys asmenys ir kūriniai. Šiais ir kitais pastebėjimais L. Timošenko ir prisideda, ir atveria naujus langus diskusijai apie Rytų apeigų krikščionių kultūros daugiavariantiškumą, kuris mūsų dienomis įgyja papildomo aktualumo matant akivaizdų autokratinės ir bažnytinės valdžios suaugimą mūsų dienų Rusijoje.

L. Timošenkos knyga – tai solidi monografija, įnešanti svarų indėlį į rusėniškos kultūros pažinimą. Už tai jam skirta prestižinė Tarptautinio Ivano Franko fondo premija (2021). Šioje knygoje gerai dera dvi perspektyvos. Joje Vilnius matomas tarsi ir iš vidaus, ir iš išorės. Vilniaus rusėniškas „vidus“ nušviečiamas daugiausia per jame atsiradusius rašytinius kūrinius, kurie vertinami plačiame „išoriniame“ Kijevo metropolijos kontekste. Per šią knygą byloja rusėniška Vilniaus dvasia. Pabaigai norėčiau pažymėti, kad Leonido Timošenkos knyga kuo puikiausiai demonstruoja nuo konfesinių ir tautinių įtampų, aistrų bei prietarų laisvos istoriografijos pavyzdį. Ir dėl tokio savo atvirumo, ir dėl gerai įvaldyto istorinio tyrimo bei istoriografinės refleksijos meno L. Timošenkos knyga gali labai praversti mezgant dialogą ir su praeities epochose gyvenusiais žmonėmis, ir su mūsų dienų įvairių šalių ir „mokyklų“ istorikų bendruomenėmis bei pavieniais tyrėjais. L. Timošenkos knyga – tai Vilniui būdingo dialogo kultūros pavyzdys, realizuotas mokslinės istoriografijos terpėje.

Darius Baronas
(Lietuvos istorijos institutas)